

Fragment fra den såkalte Speculum Viriginum, sent 1300- eller tidlig 1400-tall. Bildet er en allegorisk fremstilling fra innhøstingen på en kornåker. Selve allegorien viser kvinnen i tre stadier, øverst jomfruen, hustruen og til slutt enken.

BJØRN BANDLIEN

Arbeid i middelalderen

Ved første øyekast kan arbeid i middelalderen omtales nokså kortfattet. De fleste jobbet med jorda, mens de store jordeierne, aristokratiet, kongemakten, kirken og klostrene, utnyttet denne arbeidskraften og levde av overskuddet fra jordbruket. Etter Romerrikets fall på 300- og 400-tallet, endret samfunnet seg fra å ha en høy grad av bosetning i byene og omfattende handel mellom de ulike delene av riket, til å bli et jordbrukssamfunn med spredt bosetning, med mindre grad av pengeøkonomi og handel. I tidlig middelalder, fra rundt 300 til år 1000, var byene få og sentralinstitusjonene svake, slik at krigeraristokratiet og klostrene fikk mye rom som de nye maktfaktorene i Europa.

Spørsmålet om hva arbeid i middelalderen var, er imidlertid mer innfløkt enn dette. For det første ga den bibelske arven en spenning rundt arbeid, som både forbannelse og velsignelse, som straff og guddommelig orden.¹ For det andre ble ulike typer arbeid og grupper av arbeidere mer varierte i den senere delen av middelalderen, fra rundt 1000 til 1500. I denne perioden vokste byene, slaveriet opphørte, kirkens organisasjon og makt ble styrket, og kongemakten ble mer sentralisert og byråkratisk. Handel og regional spesialisering skapte mer varierte former for arbeidskraft, håndverksslag ble vanligere i byene og pengeøkonomien gjorde lønnsarbeid mer utbredt. Luther og reformasjonen endret synet på arbeid. Det ble i større grad sett på som noe positivt, en dyd knyttet til virkeliggjøringen av Guds vilje og orden.² Selv om slaveriet opphørte, forble mange bundet til store jordeiere, men det ser ut til å ha oppstått mange mellomformer mellom avhengighet, frie lønnsarbeidere, sesongarbeidere, og selvstendige håndverkere og handelsmenn.³

Middelalderen blir ofte framstilt som en overgangsperiode mellom den romerske sivilisasjon og det moderne europeiske samfunnet. Samtidig er variasjonene i den europeiske kulturen i perioden fra rundt 300 til 1500 gjerne underkommunisert, og den dramatiske utviklingen fra tidlig til sen middelalder gjør det vanskelig å generalisere rundt arbeid i denne perioden. Middelalderhistorikere har likevel blitt trukket i

flere retninger. Sosialhistoriske tilnærminger har blitt anvendt på arbeidsforhold, arbeideres forhold til maktinstitusjoner og deres sosiale vilkår, mens mentalitetshistorie, inspirert av den franske Annales-skolen, og den såkalte nye kulturhistorien har undersøkt forestillinger og holdninger til arbeid. I denne artikkelen skal vi se nærmere på noen sider ved arbeid i middelalderen, og peke på sider ved arbeid og arbeidere som det bør forskes mer på.

Arbeid på jorda

Romerrikets fall i senantikken, fra rundt år 200 til 500, innebar en demografisk og økonomisk forskyvning fra byene til landsbygda. Jordbruket ble helt sentralt i Europa. Internasjonal handel og håndverksarbeid forsvant selvfølgelig ikke helt, men hadde mindre plass i den totale økonomien. Mange av de som dyrket jorda var i utgangspunktet frie. Etter endt soldattjeneste fikk veteranene i hærene gjerne sin lønn i jord, mens germanere som enten vant over romerne eller allierte seg med dem ved å stille med hærstyrker, gjerne fikk sin skjerv gjennom store landområder. En arv fra Romerriket var dessuten en fortsatt utstrakt bruk av slaver. Kanskje så mye som en fjerdedel av befolkningen i tidlig middelalder var slaver som arbeidet på jordeiendommene. Både aristokrater, konger og klostre kunne eie et nokså stort antall slaver.

Bosetningsmønsteret i denne perioden var preget av spredt gårdsbosetning, særlig i de delene av Europa der jorda ikke lå til rette for intens bruk. I de mer fruktbare områdene i Mellom- og Sør-Europa kunne befolkningstettheten være noe høyere, og landskapet i større grad preget av landsbyer. De som arbeidet her kunne ofte samarbeide om såing, innhøsting og dyrepass. Noen kunne ha sitt eget jordstykke, men også ha en stripe jord på et stort område som ble pløyd i samarbeid. Da bedre ploger ble utviklet som kunne velte tyngre jord, ble det nødvendig å ha et oksespann foran plogen. Dette krevde en større, felles investering, noe landsbyboerne ville aksle i fellesskap. I sitt storverk om fransk jordbruk i middelalderen, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* (1931), som for øvrig var basert på forelesninger holdt ved Institutt for sammenliknende kulturhistorier i Oslo høsten 1929, diskuterte den franske historikeren Marc Bloch (1886-1944) hvordan de kollektive forpliktelsene rundt arbeidet med jorda skapte et sosialt fellesskap som formet enkeltmenneskenes handlinger og mentaliteter og skapte sosial stabilitet. Bloch ga en detaljert redegjørelse for de tekniske sidene ved de nye plogene og hvordan dette var særlig viktig i det nordlige Frankrike der jorda var tyngre å dyrke enn i sør. Deretter poengterte han at bruken av denne nye teknologien også hadde sosiale forutsetninger, altså en viss organisering av arbeidet med jorda. Bruken av jorda måtte

samordnes gjennom eierskap, arbeidsfordeling og anskaffelse og bruk av plogen med trekkdyr. For eksempel mente Bloch at det må ha vært bøndene selv som drev fram bruken og nyttiggjøringen av plogen, ikke de store jordeiernes interesse for effektivisering av arbeidskraft. Teknologisk nyvinning kunne dermed ikke forstås isolert, men griper inn i og påvirkes av en rekke komplekse sosiale og kulturelle forhold.

Likevel var avkastningen av jorda ikke stor sett i forhold til hva man sådde, og bøndene var sårbare om avlingene ble skrale. Uår kunne da også lett føre til at selvstendige, men fattige bønder, ble ufrie og bundne til elitens jord. Biskop Caesarius av Arles skrev på 500-tallet om hvordan de rike lurte til seg jord fra de fattige:

Om den rike naboen til en fattig mann som kan bli presset til å selge, så kaster han sine øyne mot ham og håper han kan ta eiendommen eller gården fra sin fattige nabo. Han påfører ham derfor problemer, for eksempel ved å få skatteinnkrevere til å presse ham eller til å utnevne ham til et embete som vil ruinere ham [...] Av avhengighet vil den fattige gå til den rike mannen som undertrykker og bringer ham sorger for sin ondskaps skyld, og uvitende om at han lider på grunn av den rikes handlinger, sier han til den rike naboen: «Jeg ber deg, herre, om å gi meg noen solidi, for jeg trenger det sårt siden jeg blir forfulgt av kreditorer».⁴

På grunn av sin desperate situasjon, forklarte Caesarius, ville den fattige mannen komme i gjeld til den rike mannen. Den rike ville etter hvert kreve bondens jord som betaling for gjelda. Den fattige ville bli hans avhengige og bundet til jorda som han må leie og betale for bruken av. Slike avhengighetsbånd kunne så overføres til neste generasjon.

Slike avhengige bønder ble gjerne livegne, det vil si at de underkastet seg jordherrens myndighet og ikke kunne flytte fra jorda de arbeidet på. Historikere har understreket at slike bånd mellom de store jordeierne og de som arbeidet på jorda varierte både mellom forskjellige områder og innenfor regioner. Det som er et viktig fellestrekk, er likevel at disse relasjonene mellom jordeiere og landarbeidere var kjennetegnet ved gjensidige personlige bånd mer enn ved formelle, institusjonelle avtaler. Slike bånd dannet en form for sosialt fellesskap innenfor en region, de ble en del av en «familia» - et latinsk begrep som i tidlig middelalder gikk langt utover familiebånd i moderne forstand. Det finnes mange eksempler på frie arbeidere som ble livegne på grunn av usikre tider, både når det gjaldt krig og uår.

Et av de områdene vi vet mest om arbeidsforholdene i tidlig middelalder, er regionen Vendôme i dagens sentrale Frankrike. Her knyttet mange bønder seg til klostre. Hungersnød og hyppige konflikter tvang

Bakerne spilte en livsviktig rolle i det middelalderske samfunnet og uttrykket *vårt daglige brød* var en svært konkret virkelighet i middelalderen. Beregnet brødinntak per dag per person lå på omtrent 1 til 1,5 kilo.

mange til å søke beskyttelse hos de rike klostrene, som var bedre vernet mot plyndring enn vanlige bønder. Et eksempel på dette er Ingelbaud som oppsøkte klosteret for å frivillig gå inn i «servitium» på 900-tallet. Ingelbaud var født fri, men på grunn av et løfte han hadde avlagt under en alvorlig sykdom om å tjene klosteret St. Trinitatis, ga han seg selv og alt han eide til klosteret. Ritualet er beskrevet i hans gavebrev til klosteret: han tok fire mynter som han hadde lagt på sitt hode og plasserte dem på alteret som et synlig tegn på sin gave. Deretter la han tauet til kirkeklokken rundt halsen for å vise at han for resten av sitt liv var bundet til tjeneste i og lydighet til klosteret. Til slutt la han hånden på et dokument som inneholdt en beskrivelse av hans historie og av seremonien samt en liste over vitner. Deretter var han og hans etterkommere «servi» under St. Trinitatis og medlemmer av klosterets «familia». Slik fikk han tilgang til klosterets forbønn, beskyttelse og fellesskap. Ingelbaud kunne på mange måter oppfattes som «liber» siden han beholdt mange rettigheter og inngikk avtalen frivillig, men samtidig skulle han yte «servitium» som ellers ble forbundet med slaver.⁵

I utgangspunktet ble det gjort et skarpt skille mellom «liber» og «servus» fram til Ingelbauds tid. «Liber» betegnet den frie mannen som hadde en rekke juridiske rettigheter, som retten til å bære våpen, tilgang til lovforsamlingen, ha eiendomsrett, lov til å gifte seg og til å arve, til å

skaffe seg ære, ha kontroll over kroppen i form av lovbeskyttelse mot vold, og frihet til å bevege seg fra sted til sted. «Servus» var da de som manglet disse rettighetene, og skulle yte pålagt arbeid («servitium»), og i liten grad ble beskyttet av lovgivningen.⁶ Motsatt var det mange ufrie mennesker som fikk høye posisjoner fordi de var så avhengige av sine herrer. I det tyske området ble disse kalt «ministeriales» og fikk en sentral rolle i forvaltningen av de mektiges jordeiendommer og ikke minst militære funksjoner. Her vokste altså de ufrie opp som en overklasse over de frie bønder. Skillet mellom frie og slaver ble mer uklart fram mot år 1000, der de som i prinsippet ble kalt frie ble mer avhengige av regionens stormenn, og noen som hadde vært avhengige av sine herrer fikk en friere posisjon. Noe av årsaken til den siste utviklingen, var at konger og fyrster så fordeler av å ha støttespillere som var lojale mot dem fordi de kunne takke dem for sin høyere posisjon. Slike støttespillere med takknemlighetsgjeld dannet en motvekt mot andre, uavhengige stormenn.⁷

Vilkårene for landarbeiderne i tidlig middelalder kunne dermed være kompliserte, og det var flere grader av avhengighet og forpliktelser. Noen bønder eide mye jord uten arbeidsplikt og avgifter, mens andre eide ingenting. Mange hadde tre ulike typer eiendommer: En del som ble forpaktet på vegne av jordeieren; en annen del der eierskapet i større eller mindre grad var delt mellom ulike bondefamilier; og en tredje del som omfattet skog og udyrket mark som var i større grad en allmenning. Jordherrens egne landeiendommer ble dyrket delvis av livegne knyttet til hans hushold, dels betalt arbeid, sesongbetont eller fast, og dels pliktarbeid fra bønder i området.⁸

Et eksempel på dette er de som arbeidet i Neuilly, en liten landsby som lå på et av godsene til klosteret Saint-Germain i nærheten av Paris. I klosterets oversikt over de som bodde på godset, skrevet på begynnelsen av 900-tallet, finner vi Electeus, en «servus», som var gift med Landina, en «lida» (det vil si med en slags halvfri status), men uten barn. De dyrket rundt åtte hektar, og hadde få utgifter, men en viss arbeidsplikt for klosteret. De neste på listen er tre familier med åtte barn tilsammen som delte hushold og et jordstykke omtrent dobbelt så stort som det Electeus og Landina hadde. De hadde derimot en lang liste med ting de måtte levere hvert år – blant annet to får, åtte kyllinger, 30 egg, 100 planker og like mange sponplater, seks bøyler, tolv staver og tolv fakler. I tillegg hadde de arbeidsplikt på jordherrens bygninger og andre jordstykker. Til slutt måtte de også betale fire penninger per person, barn så vel som voksne. Det er dermed åpenbart at det var forskjell på vilkårene og arbeidsbyrden på disse to gårdene. Også ugifte ble spesielt nevnt i jordeboken. Menn var forventet å gjøre tungt kroppsarbeid, mens kvinner skulle passe dyr og lage klær av ull som de fikk til dette

formålet.⁹ Et kloster som Saint-Germain hadde utvilsomt bruk for mye arbeidskraft, og var et betydelig midtpunkt for tilvirkning. Flere klostre av denne typen hadde også mange tjenere og håndverkere på selve klosterområdet, som smeder, trearbeidere, murere og tekstilarbeidere. I Norge er det for eksempel funnet flere sverd som trolig er produsert i smier ved klostre på kontinentet – dette er de såkalte Ulfberht-sverdene som var av svært høy kvalitet. Jordarbeidere som hadde til oppgave å frakte varer til markedet, hadde dessuten muligheter til selv drive eget salg av jordbruksprodukter, og selv om markedenes rekkevidde var begrensede, kunne de tjene noe på dette.¹⁰

Arbeidere i det ideelle samfunnet – de tre ordener

I tidlig middelalder var de som jobbet med jorda dermed langt fra en homogen gruppe, der skillet mellom frie bønder og slaver var viktig. Samtidig var det mange som befant seg i avhengighetsforhold til jordeiere i sjiktet mellom disse to kategoriene.

Likevel ble det fra rundt år 1000, ved overgangen fra tidlig middelalder til høymiddelalder, en sterkere tendens til at de herskende klassene behandlet jordarbeiderne mer enhetlig som gruppe. «Oratores, laboratores, bellatores, hvem er de?», spurte i 995 den engelske abbeden Ælfric av Eynsham (død rundt 1010) i en preken. Ælfric var en av de første som delte samfunnet inn i disse tre gruppene – de som ber, de som arbeider, de som kriger. Ælfric svarte selv på spørsmålet: «oratores» er de som går i forbønn for hele folket overfor Gud; «bellatores» er de som forsvarer byer og verger jorda mot fiendtlige hærer; mens «laboratores» er de som ved sitt arbeid skaffer det de andre trenger for sitt livsopphold. For Ælfric var de tre samfunnsgruppene ordnet i et hierarki, etter sin moralske beskaftenhet. Selvfølgelig var de som ba, først og fremst munkes med geistlig utdanning som ham selv, de mest opphøyde, siden de forsvarte menneskene mot djevelens snarer. Krigerne forsvarte jorda og *laboratores* mot verdslige fiender. Den samme framstillingen av det gjensidige avhengighetsforholdet mellom de tre ordener vokste også fram i det nordlige Frankrike på samme tid, der biskop Adalbert av Laon (død rundt 1030) og Gerald av Cambrai (død 1051) var noen av de som henviste til de tre ulike samfunnsgruppene.

En av de historikere som har skrevet mest utførlig om oppkomsten av dette samfunnssynet, er den franske mentalitetshistorikeren Georges Duby (1919–1996). Han koblet det tredelte samfunnet med oppkomsten av et tydeligere føydalsystem, der det ble bygd opp en pyramide med konger og adelsmenn på toppen, med vasaller, og undervasaller under der igjen, som avla troskapsed overfor sine herrer. Jordarbeidere var nederst i dette bygget. Befolkningsveksten og den økte produktivi-

teten på landsbygda medførte i denne tiden økt makt og rikdom hos de store jordherrene. Den verdslige delen av denne eliten utviklet seg i retning av arvelige adelsfamilier som søkte å holde mest mulig ressurser innen en patrilineær slektslinje.

For Duby var dette skiftet også forbundet med en krise for de frie bøndene, som mistet sine rettigheter og plikter knyttet til deltakelse i lokale domstoler og ved krigføring. I stedet var det adelen og ridderne som kunne betegnes som frie.¹¹ Som en forklaring på denne omveltningen, la Duby stor vekt på aristokratiets strategier for å samle store jordeiendommer. Marc Bloch hadde i sitt nevnte verk om den franske landsbygda (se over) vist hvordan bøndenes fellesskap og samarbeid om arbeidet med jorda medførte endringer i middelaldersamfunnet; men i Dubys framstilling var eliten den viktigste drivkraften. Duby anså på den ene siden bøndenes innsats som avgjørende for både befolkningsvekst og europeisk ekspansjon etter år 1000, men på den andre siden argumenterte han for at det mer intensive jordbruket, med en økende andel betalte arbeidere, var et resultat av de store jordeiernes strategier for å øke avkastningen. Duby understreket hvordan det var jordherrene, og ikke bondefellesskapet, som hadde mulighetene til å justere produksjon ut fra variasjoner i lønninger, priser og tilgjengelighet på jord og arbeidskraft. Likevel kan ikke adelskulturens framvekst og urbanisering på den ene siden, og jordbruksamfunnet på den andre siden, forstås som klart definerte motsetninger. Også bønder kunne dra nytte av økende handel og etterspørsel etter varer. Her var Duby på linje med Bloch. Forskjellen er at Duby etter hvert orienterte seg mer mot adelen, ridderskapet, teologer og intellektuelle. For dem var forestillingene om de tre ordener noe som rettferdiggjorde jordherrenes atskillelse fra og makt over dem som arbeidet på jorda.

Georges Duby ga i sin studie *Les trois ordres, ou l'imaginaire du féodalisme* (De tre ordener, eller føydalismens verdensbilde, 1978) en gjennomgang av hvordan inndelingen av samfunnet i tre ordener oppstod. Tredelingen av samfunnet falt sammen med den omveltningen som Duby hadde ment å avdekke rundt år 1000, med makt sentrert rundt regionalt aristokrati og større utnyttelse av arbeidskraft gjennom livegenskapet. Ideologien rundt de tre ordener bidro til å legitimere og sementere dette mønsteret. Dette verdensbildet hadde sin storhetstid i tre århundrer etter at Ælfric skrev sin preken i 995. Duby understreket at Ælfric levde i en kaotisk tid. England ble stadig angrepet av krigere fra Norge og Danmark. For å stanse vikingene, måtte engelskmennene betale seg fri. Var det Guds svøpe mot et syndig engelsk folk, eller var det Djevelens redskap som kom? Den engelske kong Æthelred II (983–1016) forsøkte å møte inntrengere med militære midler, men det så ikke

Befolkningsveksten og den økte produktiviteten på landsbygda medførte i denne tiden økt makt og rikdom hos de store jordherrene.

Snekker i arbeid. Frankrike. Slutten av 1300-tallet.

ut til å nytte. Ælfric var en gudfryktig mann, en god teolog og en av dem kongen hørte på. Hvilke råd kunne den fromme og lærde munken gi? For Ælfric var det avgjørende å danne et bilde av en gudegitt verdensorden, der kongen og hans krigere måtte beskytte landet i samarbeid med kirkens menn for å sikre fred. Dette var i bøndernes interesse, mente Ælfric. Om de sluttet opp om elitens og jordeiernes makt, ville deres liv og virke være beskyttet.

Ælfric nevnte ikke handelsmenn eller håndverkere som egne grupper, selv om byene og internasjonal handel var blitt viktigere allerede på hans tid. På slutten av 1200-tallet var byene blitt mye større. Borgere, håndverkere og kjøpmenn fant ikke sin plass i en tredelt samfunnsmodell basert kun på jordbruket. Likevel har den tredelte modellen vist seg å være seiglivet. Forestillingen om en tredelt verden ble brukt for å legitimere adelens og kirkens makt helt fram til Den franske revolusjon i 1789. Også i vår tid kan vi finne den tredelte modellen i lærebøker for skolen, der den blir brukt for å vise hvordan middelaldersamfunnet egentlig var bygd opp, snarere enn å avsløre den som ideologi.

Den franske mentalitetshistorikeren Jacques Le Goff var, likedan som Duby, opptatt av hvordan endringer som startet hos den nye, urbane eliten fikk konsekvenser for grupper lenger ned på den sosiale rangstigen. Hans første bok handlet om framveksten av de intellektuelle ved skolene og universitetene som en ny sosial gruppe i middelaldersamfunnet (*Les Intellectuels au Moyen Âge*, 1957). I sitt innflytelsesrike verk *La Civilisation de l'Occident médiéval* (1964) fokuserte han på bondesamfunnet i Europa og hvordan menneskenes levekår endret seg i løpet av middelalderen. Han var særlig opptatt av to faktorer, tid og rom, som han koblet de materielle forhold og mentalitetene til. Menneskene forholdt seg til skoger, åkre, hager, byer og borger, fysiske rom med sine sosiale handlingsmønstre, arbeidsformer og forestillinger. Le Goff argumenterte for at arbeidstiden forandret seg grunnleggende i middelalderen, særlig da arbeidet ble lønnsarbeid. Kirkeklokkene, som i utgangspunktet var koblet til liturgisk tid og kirkeåret, ble i løpet av høymiddelalderen forbundet med innkalling og avslutning av arbeidsdagene. Dette hadde sammenheng med utbredelsen av betalt arbeid, noe som også skapte et skarpere skille mellom arbeid og fritid. De mekaniske klokkene som ble mer utbredt i senmiddelalderen, gjorde at tiden kunne bli mer kontrollert, flyttet ut av kirkerommet og knyttet til makt over menneskers tid. Likevel ble det religiøse aspektet av tid beholdt og forbundet med den eskatologiske tid, det vil si med endetiden som innebar slutten av tiden i seg selv – nemlig det evige liv.¹²

Dubys sene arbeider og Le Goffs studier ble oversatt til engelsk på begynnelsen av 1980-tallet og fikk stor innflytelse for interessen for den nye kulturhistorien. Noen av disse nye studiene forandret også Dubys og

Le Goffs funn. For det første har selve begrepet «arbeider», eller «laboribus» på latin, blitt diskutert. Betydningen av det latinske ordet «labor», som det engelske «labour» kommer fra, var nært knyttet til jordbruket. I tidlig middelalder ble «labor» først og fremst forbundet med resultatene av nyryddet jord, til forskjell fra arvet jord. Det eksempelet som gjerne blir sitert for å vise dette, kommer faktisk fra Norge. I en av

For eliten kunne bønder være barbariske, grådige og impulsive, som kun var opptatte av å få dekt sine umiddelbare behov.

bestemmelsene fra et provinsialkonsil i Norge, de såkalte *Canones Nidrosienses* fra tredje kvartal av 1100-tallet, spesifiseres det nemlig hva «laboribus» betyr: «Monachi autem vel clerici communem vitam professi de laboribus et propriis nutrementis suis episcopis vel quibuslibet personis decimas reddere minime compellantur.» Dette oversettes av Eirik Vandvik slik: «Men munk og dei klerkar som har gått i kloster, skal på ingen måte tvingast til å svara tiend av eiga grøde og eigen budrätt til biskopar eller til nokon som helst.»¹³ Det interessante i denne sammenhengen er at over ordet «laboribus»

er det satt inn en forklaring: «id est novalibus», som kan oversettes som «dette er nyrødning».¹⁴ Tolkningen av ordet kan altså ha vært noe omdiskutert på 1100-tallet, der noen hadde behov for å presisere at det dreide seg om forskjellen mellom arbeidet på gammel, arvet jord og nyryddet jord, slik at unngåelsen av tienden i bestemmelsen bare gjaldt det siste.¹⁵ I senmiddelalderen innebar likevel «laboureur» det å eie egne dyr og redskaper, mens de som arbeidet med hendene ble kalt «manouvrier».

For det andre har synet på «laboratores» i perioden etter år 1000 blitt mer nyansert. Den amerikanske historikeren Paul Freedman har i en studie gjennomgått både teologiske skrifter og ridderlitteratur.¹⁶ Freedman fant et todelt bilde. På den ene siden ble bønder og landarbeidere framstilt negativt. For eliten kunne bønder være barbariske, grådige og impulsive, som kun var opptatte av å få dekt sine umiddelbare behov. Ægidius Romanus, teolog og lærer i Paris, skrev rundt 1300: «landsens folk (*rustici*) er barbarer, halvt skogfolk, som ikke vet hvordan de styrer seg selv og er derfor av naturen slaver.»¹⁷ Elitens skildringer så på disse landarbeiderne som sine motstykker, og brukte dem til å stille seg selv i et bedre lys. På den andre siden var det mange som forsvarte bøndene. Konger, krigere og kirkens menn var avhengig av deres arbeid, og teologer kunne trekke fram bøndenes enkle liv og arbeidsomhet som et ideal. De var mindre korrupte enn grådige adelsmenn og biskoper. Teologer som Honorius Augustodunensis (død 1154) og Vincent av Beauvais (død 1264) mente bønder hadde kortere vei til frelsen nettopp fordi de var skånet for de mange laster som fulgte rikdom. Peter Cantor (død 1197), som arbeidet ved Notre Dame-kirken i Paris, mente man kunne finne mer visdom hos folk på landet enn hos de rike og de lærde. Et annet eksempel er hvordan munken Ælfric av Eynsham, som vi allerede har

møtt i forbindelse med de tre samfunnsordener, viste forståelse for bondens harde arbeid. I en bok med utspring i sitt virke som latinlærer, spurte Ælfric sine elever om deres bakgrunn og daglige arbeid. Elevene skulle så, for å øve seg på latinske ord om dagliglivet, spille rollen som enten munk, hyrde, jeger, skomaker, kokk eller bonde. Svaret Ælfric selv ga for plogmannens arbeid, viste en viss forståelse for byrdene pålagt de som arbeidet på jorda:

«Hva sier du, plogmann? Hvordan går du fram med arbeidet ditt?» 'Å, min herre, jeg arbeider svært hardt. Jeg går ut ved daggry, driver oksene ut på marken og legger åket på dem for å pløye. Det er ingen vinter så hard at jeg våger å gå hjemme, for jeg frykter min herre [...] Ja, arbeidet er hardt fordi jeg ikke er fri.»¹⁸

Både Ælfric og andre munkar hadde sympati med arbeidet som en del av menneskets lodd i denne verdenen. Adam ble, etter å ha blitt kastet ut av Paradis, tvunget til å nærme seg av jorda med sitt strev: Med svette i ansiktet skal du spise ditt brød (1. Mos 3,19). Arbeid var en bot for Adams synder - ved et liv i arbeid og nøysomhet kunne alle kristne gjøre opp for sine synder. Problemet for mange prester og munkar var at de selv levde i stor rikdom, hentet ved at andre arbeidet for dem. Flere klosterreformer fant sted på 1100- og 1200-tallet, der munkene skulle etterstrebe et liv i både bønn og arbeid. For Cistercienserordenen, etablert på slutten av 1000-tallet, var det et opprør mot uvirksomheten til den eldre Benediktinerordenen, å oppsøke øde steder for å dyrke opp nytt land på egenhånd. På slutten av 1300-tallet, under de store bondeopprørene, kunne en slik tankegang bidra til at mange innen kirken sluttet opp om bøndernes sak. I England støttet presten John Ball opprørerne blant annet i en berømt preken som begynte: «Da Adam gravde og Eva spann, hvem var da en herremann?» Ball mente menneskene var født like, mens undertrykkelse av bønder, trelldom og livegenskap ikke var en del av en gudegitt orden, men innført av onde og urettferdige mennesker.¹⁹

Dette skapte en tvetydighet mellom det positive og negative bildet av bønder. Le Goff pekte på at «laboratores» i den tredelte samfunnsideologien var bondeeliten, og omfattet for eksempel ikke løsarbeidere og fattige.²⁰ Bruken av «werk», for eksempel i betydningen «dagsverk», kan også sees på som en ny holdning til arbeid - som noe kreativt, noe som frigjorde arbeid fra at det var et strev og et åk i seg selv, og understreket produktet som framstilt gjennom en dags arbeid, i retning av hvordan «håndverk» senere ble brukt.²¹ I ulike sammenhenger ble det skilt mellom bønder på den ene siden, og «rustici» eller det gammelfranske «vilain» på den andre, der de siste begge var rettet mot de enfoldige og usiviliserte folket på landet. Men også her var det nyanser mellom begre-

pene: «Den andre» for bybeboeren (som foraktet «rustici»), var ikke nødvendigvis den kategorien som ble oppfattet som motsetningen til den landeiende jordelite («vilain»). Det nedlatende synet på landarbeidere har derfor blitt koblet til konteksten for bruken av disse begrepene, snarere enn at arbeiderne oppfattes som en egen «klasse».²²

For det tredje gjorde kongemaktens og kirkens sterkere maktposisjon i høymiddelalderen at relasjonene mellom aristokratiske jordherrer og arbeidere endret seg. For kirken ble det en kampsak å oppheve den ufrie statusen til kristne slaver, noe som gjorde at slaveriet i stor grad ble en kuriositet fra 1100-tallet. For kongen var det viktig at bønder var underlagt ham og hans menn og lover, og ikke de lokale stormennene som delvis var i konkurranse med kongemakten innen sine regioner. En kongelig forordning fra 1315 i Frankrike understreket nettopp at den ufrie statusen over lokale jordherrer var uønsket fra kongens side. I motsetning til Ælfric, som i sin tredeling av samfunnet ikke hadde nevnt kongen eksplisitt, men snarere krigereliten som riktignok kongen var en del av, framhevet kong Ludvig X (1314-1316) at bønder burde være fri fra den lokale adelens åk:

Etter naturretten er alle mennesker født frie, men ved visse seder og skikker fra gammelt av som fortsatt blir praktisert i vårt kongedømme, og kanskje også for våre forgjengeres forbrytelser, har mange av allmuen falt i båndet av «servitium» [...] noe som gjør oss mindre fornøyd, for vi, som ser at vårt rike er kalt kongedømmet for de franske, vil etterstrebe at dette i sannhet stemmer med navnet.²³

De som arbeidet med jorda, «laboratores», skulle være frie etter naturretten, de tilhører Gud og kan ikke eies av andre mennesker. I stedet for å være bundet til lokale jordherrer, ønsket kongen at de i stedet skulle være hans undersåtter og betale skatter til ham.

Båndene mellom jordherren og de som arbeidet på hans jord, kunne variere fra område til område. Ofte ble jordleieren bundet til et jordegods, uten mulighet til å flytte eller reise uten godseierens tillatelse. De betalte en del av produktene til sin herre og som regel var de også forpliktet til å arbeide på herrens jord. Relasjonen mellom jordarbeider og jordeier kunne ofte kjennetegnes av tvang og frykt, der bøndenes krav om frihet, «libertas», vokste i omfang og var et viktig motiv for flere opprør i senmiddelalderen.²⁴ Dette hadde også sammenheng med at bønder ser ut til å ha fått bedre levekår fra 1200-tallet. Livegne fikk i større grad kjøpe seg fri i denne perioden. Det finnes eksempler på at hele landsbyer kjøpte seg fri på slutten av 1200-tallet. Kongemakten ville ha bøndene som sine undersåtter, snarere enn at de var underlagt adelsfamiliene. Bønder relaterte seg i større grad til kirkesognet, og betalte

tiende til kirken av sitt arbeid. I Norge skjedde det en dreining på 1100-tallet. Fram til denne tiden utgjorde treller hovedtyngden av arbeiderne på aristokratiets jord. Treller forsvant på 1100-tallet, og det ble vanligere å leie jord og betale en fast landskyld. Da kunne jordeiere forvente mer stabil inntekt uten å ha ansvar for og utgifter til sine treller.²⁵

I senmiddelalderen, fra midten av 1300-tallet, medførte Svartedauden og den kraftige befolkningsnedgangen som fulgte, til at jordprisene sank dramatisk. Dette gjorde det vanskelig å opprettholde inntektene for de jordeierne som baserte sine ressurser kun på landbruket. Landarbeidere kunne på sin side få bedre vilkår, både når det gjaldt mulighetene for å kjøpe egen jord og med lavere landskyld ved leie av jord. Lønninger for sesongarbeid økte, mens bondefamilier fikk avsetning av overskuddet av jordbruksproduktene på markedene i byene, som holdt seg store og endog vokste i senmiddelalderen på tross av pestbølgene og krigføringen.

Håndverk, handel og urbanisering

Duby argumenterte for at det skjedde en transformasjon av det europeiske samfunnet rundt år 1000, med etableringen av føydalsamfunnet og et aristokrati som forsøkte å holde mest mulig jord innen slektslinja. Til en viss grad har denne framstillingen blitt utfordret i de siste tiårene. Flere historikere mener føydalisme som begrep er problematisk og skjuler mange variasjoner i middelaldersamfunnet, og at endringene framstår som større enn de egentlig var på grunn av flere og mer mangfoldige kilder. Det som likevel blir ansett som en sentral endring i tiden etter år 1000, er urbaniseringen og den internasjonale handelen. Mange historikere har vært inne på at både den sosiale rollen til arbeidere og holdninger til og forestillinger om arbeid ble endret.

Allerede i tidlig middelalder ble det etablert små byer der håndverksproduksjon og handel var viktig. Et norsk eksempel er Kaupang i Vestfold, der de seneste utgravningene har avdekket flere verksteder som var knyttet til jernprodukter og tekstilhåndverk, i tillegg til at man må anta at skomakeri, skipsbygging og treskjæring ble utøvd. Slike håndverk må ha vært viktige også ved høvdingseter uten eget handelssted, men der arbeiderne fikk sin lønn i naturalia. Selv om Kaupang kan ha vært dominert av høvdingene på Skiringssal og danskekongene som tjente på handelen, kunne menn og kvinner tjene godt og etablere egne nettverk med handelsfolk og håndverkere ved andre handelsplasser.²⁶ Slike nettverk kunne inkludere de som arbeidet på kvernsteinsbruddet i Hyllestad i Sogn og på brynesteinsbruddet i Eidsborg i Telemark. De utvirket ettertraktete varer lenger sør i Europa. I disse bruddene kan man tenke seg at det var lokale jordeiere som har fått treller eller leilendinger til å

Bøkkeren Hans Gegenbach i arbeid. Tyskland. Midten av 1400-tallet.

arbeide for seg, men samarbeidslag mellom arbeidsfolk på gårdene kunne også tjene på produksjonen og eksporten ut fra hvor mye innsats de gjorde.²⁷

Byenes vekst i høy- og senmiddelalderen må sees i sammenheng med etableringen av nye sosiale grupper, relasjoner og identiteter. Det ble utformet egne bylover, der håndverkere, kjøpmenn og arbeidere fikk ulike rettigheter og forpliktelser. Spesialisering av yrker i byene er ofte forbundet med en individualiseringsprosess, det vil si at enkeltmennesket i større grad ble løsrevet fra et kollektiv basert på familie, jordeiendommer og andre arvelige forpliktelser og relasjoner. Mange kunne søke lykken i byene, uavhengig av den sosiale bakgrunnen, i større grad enn på landsbygda. Byene ga nye muligheter, der arbeid, handel og borgerskap dannet grunnlaget for nye sosiale organisasjoner. Håndverkere innen ulike profesjoner, som for eksempel skomakere, garvere og gullsmeder, samarbeidet både om å beskytte yrket sitt og støttet hverandre økonomisk og sosialt i sine bydeler.²⁸

Inndelingen innen de ulike byene etter hvilken virksomhet beboerne hadde, skapte et gjenkjennelig mønster i middelalderens Europa. Boliene i bygårdene lignet også hverandre. Verksteder og handelskontorer var gjerne på gateplanet, mens rommene for privatlivet ble plassert i andre etasje. Som med organiseringen av husene, ble tiden delt inn i arbeidstid og fritid, det siste som en bieffekt av den nye forståelsen av tid og arbeid. Dette skillet var likevel ikke absolutt. Historikeren Jaume Aurell har i en studie av senmiddelalderens Barcelona vist hvordan det ble opprettet et slags «mellom-rom», et fysisk rom der arbeidsrelaterte aktiviteter ble utført. Dette var en form for kontor, gjerne kalt *studia*, der kjøpmenn skrev dokumenter, men også oppbevarte arkiver med kontrakter, regnskap og private brev. Dette ville også fungere som et slags bibliotek, der de med aristokratiske ambisjoner kunne trekke seg tilbake for å lese bøker. Utbredelsen av slike rom på 1300-tallet vitner ikke bare om et økt fokus på skrift, men også et større skille mellom huset som hjem og huset som arbeidssted. Framfor personlig kontakt med kunder og partnere, kunne eieren av huset og virksomheten ansette folk til å ta seg av den daglige driften. Om han var på lange reiser, slik kjøpmenn involvert i internasjonal handel ofte kunne være, kunne han delegere oppgaver til kona eller en nær fortrolig. Denne nye organisering av arbeidsstedet gjorde det mulig å øke langdistansehandel og spesialisering av vareproduksjon i ulike regioner i Europa.²⁹

Fyrster og teologer aksepterte i økende grad handelsvirksomhet som en god form for arbeid utover i høy- og senmiddelalderen. Dette skyldtes blant annet at borgere og kjøpmenn, i motsetning til aristokratiet som levde av avkastningen fra jordbruket og i stor grad hadde skatteprivilegier, bidro til økte inntekter til statskassa og ga gaver til kirker og klostre i

byene. Utover på 1300-tallet ble «bisynesse» oftere tatt i bruk som et mer positivt begrep for handelsmenns arbeid, som skilte deres virksomhet fra det mer negativt ladede «labor». Geoffrey Chaucer og John Gower, som skrev sine innflytelsesrike verker på slutten av 1300-tallet, framstilte handelsfolk på en mer sympatisk måte enn den gamle ridderlitteraturen. Chaucer og Gower var langt mer skeptiske til rike aristokrater - de baserte sine inntekter kun på å være jordeiere og ble derfor late, bortskjemte og dekadente. Særlig Gower fremhevet rikdom basert på nøysomhet og flittighet som noe verdig og edelt. Handelsmenn unngikk aristokratiets latskap og bøndernes dumskap, både fordi de var virksomme og fordi de arbeidet uten å være i tjeneste under noen andre. «Bisynesse» unngikk dermed en sammenkobling med grådighet, men ble en mer etisk høyverdig kategori av arbeid.³⁰

Håndverkere formet sin plass i bysamfunnene på en lignende måte. Fra 1100-tallet ble det vanlig at de organiserte seg i laug og gilder. Dette ga rammer for prissamarbeid, opplæring av faget og sosialt fellesskap.³¹ Kravene til å drive sitt håndverk, med lærlingeordninger og svenneprøver, bidro til at deres arbeid fikk høyere status. I senmiddelalderen fikk også begrepet «craft» som betegnelse på håndverk, en mer positiv klang. Det ble gjerne brukt synonymt med det latinske ordet «ars», som kan oversettes både med kunst og et kunnskapsfelt. I større grad enn «labor» eller «servitium», som særlig var forbundet med relasjonen mellom den som arbeidet og den som nøt godt av arbeidet, var «craft» knyttet til det omsettelige produktet av dette arbeidet, laget av en spesialisert elite. Det var en måte å gjøre arbeidet mer effektivt og kostnadsbesparende på, samtidig som det ga medlemmer av for eksempel et skomakerlaug eksklusiv rett til å selge sko. Vanligvis var organisering bygd opp hierarkisk. Den minste enheten var verkstedet, med en mester og hans lærlinger og svenner. Det var sosiale krav for å bli tatt opp, som for eksempel at man skulle være født innenfor ekteskap og komme fra en respektert familie. Etter tre til fire år som lærling, kunne man bli svenn og motta lønninger. Til slutt kunne bli man bli mester, men dette krevde ikke bare ferdigheter og tilstrekkelig rikdom, men også de rette familieforbindelsene.³² Unntaket fra denne ordningen var i hansabyer som Bergen, der tyske håndverkere ikke fikk lov til å gifte seg og etablere et hushold. Dermed hadde de heller ikke mestere i laugene, men kun svenner og lærlinger. I stedet for å forholde seg i særlig grad til bymyndighetene, etablerte de tyske håndverkerne i Bergen forbindelser til mesterfamilier i andre hansabyer, særlig i Lübeck.³³

I byene var håndverksgildene også religiøse sammenslutninger. De sørget for medlemmenes begravelser og gravøl, finansierte egne altere for sine skytshelgener i kirkene og betalte prester som holdt gudstjenester for dem. Sammenslutningslag i gildene, der man drakk minne-

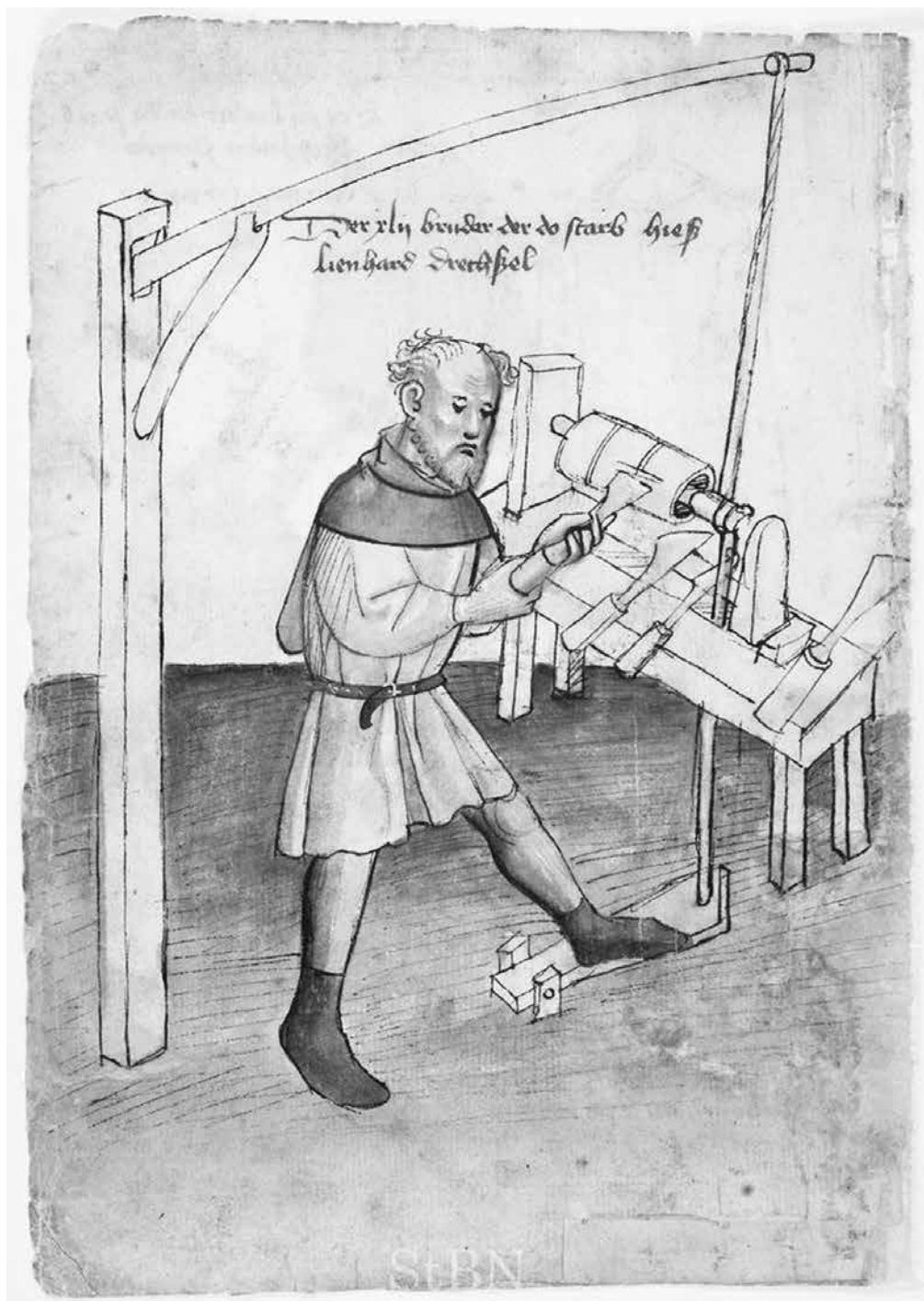
skåler for de døde medlemmenes sjel, og det religiøse fellesskapet rundt messen i kirkene, var på denne måten nært forbundet.³⁴ Både de sosiale, økonomiske og yrkesmessige funksjonene til gildene gjorde dem til viktige sosiale enheter og formet identiteten til den enkelte. I noen byer, som i Bergen der befolkningen var sammensatt av flere folkegrupper, kunne opptakelsen i slike gilder være avgjørende for samhörighet og status. Dette skapte samhold innad i gildet, men også spenninger og konflikter med andre grupper, som mellom tyskere og nordmenn eller mellom tyskere og hollendere.³⁵

I senmiddelalderen ble lønnsarbeid vanligere, ikke bare hos håndverkersvennene i byene, men også i forbindelse med regional spesialisering av eksportprodukter. For eksempel ble store ysterier i Flandern utviklet for å dekke en internasjonal etterspørsel, ulleksperten økte i England, Norge eksporterte tørrfisk, og tekstilproduksjon ble viktig i Nord-Italia og Flandern. Fra noen områder i Europa har vi kilder som sier noe om lønnsnivået for arbeiderne innen disse virksomhetene. Det ser ut til å ha vært et forholdsvis lavt lønnsnivå før Svartedauden, men så nærmest doblet det seg i perioden fra rundt 1350 til 1400, da tilgangen på arbeidskraft sank. Dette bidro til at flere arbeidere trakk til byene, selv om jordprisene ble lavere og arbeidskontrakter ofte var kortvarige.³⁶ Historikeren Steven Epstein har argumentert for at den gryende etterspørselen av arbeidere i tilknytning til handel og organisering av råvareforedling bidro til å gjøre slutt på slaveriet og minske presset på leilendinger. Dette var fordi eierne av disse virksomhetene trengte en friere flyt av arbeidskraft som måtte forsørge seg selv, og ikke være bundet til bestemte jordstykker. De store jordeierne fulgte etter utviklingen i byene, og begynte å ansette lønnede sesongarbeidere på godsene. Etter modell av gildene, ble samarbeid om både priser og lønninger vanligere blant slike arbeidsgivere. Samtidig ble arbeidsforholdene mer forutsigbare for arbeiderne gjennom standardisering av kontrakter. Likevel var disse kontraktene ofte kortvarige eller sesongbetonte, og mange arbeidere måtte søke arbeid i ulike byer for å livnære seg. Samtidig var det også et livsyklusaspekt ved lønnsarbeid: unge læringer ville ofte arbeide for lønn i ungdomsårene, men kunne etablere et eget verksted eller overta foreldrenes jordstykke senere i livet.³⁷

De store jordeierne fulgte etter utviklingen i byene, og begynte å ansette lønnede sesongarbeidere på godsene.

Kvinner og arbeid

Det er fremdeles mye som kan og bør gjøres når det gjelder kjønnsperspektiv på arbeid i middelalderen, selv om kvinnehistorisk forskning allerede har gitt betydelige bidrag for forståelsen av kvinners vilkår og plass i arbeidslivet. I middelalderens jordbrukssamfunn var kvinner mer enn

Tredreieren Leonhard Drechsel i arbeid med det man tror var et hjulnav. Begynnelsen av 1400-tallet.

menn bundet til arbeidsoppgaver i husholdet, selv om de også var involvert i innhøsting og bearbeiding av tekstiler både for eget bruk og for salg.³⁸ I senmiddelalderen kunne de i økende grad ta betalt for arbeid på storgods, slik menn gjorde, enten som sesongarbeidere eller i husholdet til de rike. Med fremveksten av byer og et mer differensiert arbeidsliv, har det blitt argumentert for at byene ga større sjanser for at kvinner kunne få eget, mer selvstendig arbeid. Hustruene til kjøpmenn og håndverkere kunne samarbeide med sine menn om forretningene, og iblant kunne de også starte egne verksteder. For eksempel arbeidet nesten utelukkende kvinner med silketekstiler. Paris hadde fem gilder for kvinnelige silkearbeidere, mens Köln hadde fire. I det sørlige Europa var dette et av de få områdene der det var akseptert at kvinner drev egen, selvstendig virksomhet. Nord for Alpene finner vi derimot kvinner som bakere, vertshuseiere, selgere på markeder, og ikke minst bryggersker.³⁹

Historikere har likevel vært uenige om senmiddelalderen, perioden fra 1350 til rundt 1500, betød en slags gullalder for kvinners lønnsarbeid. Argumentet for at det ble bedre vilkår for kvinner i arbeidslivet, har vært at befolkningsnedgangen i kjølvannet av Svartedauden generelt førte til økt etterspørsel etter arbeidskraft og høyere lønninger – noe som har blitt ansett for også å gagne kvinner.⁴⁰ Men mye tyder også på at selv om kvinners lønninger hevet seg noe i senmiddelalderen, og i enkelte tilfeller kunne være på samme nivå som menns, så var gjennomsnittslønna lavere enn for menn. Utgangspunkt for standardlønningen var en voksen mann, mens kvinner fikk lønninger på linje med unge gutter og andre i arbeidsstyrken som tjente mindre enn en fri, voksen mann.⁴¹ I byene strevde dessuten mange kvinner med å bli selvstendige medlemmer av gildene. Som hustruer deltok de sammen med sine menn, og noen enker ble inkludert i fellesskapet. Likevel var det en sterkere tendens til at gildene ble et mannsfellesskap.

En annen faktor som kan ha bidratt til å øke omfanget av lønnsarbeid for kvinner i byene, er det europeiske giftemålsmønsteret. I motsetning til i mange andre samfunn, var det vanlig i middelalderen at menn og kvinner giftet seg ved relativt høy alder. Dette gjorde at ugifte kvinner kunne jobbe fra de var i tenårene til et godt stykke oppe i tjueåra. Et eksempel er skjebnen til Janne Heyndericx som bodde i landsbyen Kouwenkerke rundt 1500. Hun hadde 23 år gammel blitt kjæreste med en ung mann og de hadde avgitt løfter overfor hverandre og overfor Gud om å gifte seg. De delte ofte seng, enten hjemme hos henne eller hos ham, men de utsatte bryllupet. Janne bodde på den tiden hjemme hos sin mor og stefar. De hadde ikke noen problemer med at de to unge delte seng før de var rettmessig gift, men ønsket at Jannes trolovede skulle forsørge henne i stedet for at hun bodde hjemme. Etter en tid uten at bryllupsplaner forelå, kastet de henne derfor ut. Hun ble tvunget til å

Under middelalderen finner man kvinnelige kunsthåndverkere oftest blant nonner eller fra det rike aristokratiet. En stor fordel for kvinners status på 1100-tallet var at de fikk lov til å være medlem av laug, samt styre mannens forretninger, hvis de ble enker. Mot slutten av middelalderen var det faktisk kvinner som var best representert som illustratører av manuskripter. ANONYM KVINNELIG KUNSTNER MALER SELVPORTRETT. ITALIENSK. 1500-TALLET.

finne seg eget husrom og til å ta arbeid i landsbyen. Her kom hun til å dele seng med en annen mann enn sin trolovede. Etter en tid fikk hun barn med den nye mannen. Likevel så hun på seg selv som bundet til mannen hun var trolovet med, og ønsket fortsatt å gifte seg med ham. Saken er kjent gjennom en protokoll til en granskningskommisjon som arbeidet i Kouwenkerke i 1505. Flere historier som ligner Jannes, finnes i den samme avhørsprotokollen. Det som er felles for deres fortellinger,

er hvordan ugifte kvinner kunne flytte ut av foreldrenes hjem og nokså lett finne lønnet arbeid. Dermed kunne de forsørge seg selv uten egentlig å være avhengig av en ektemann, selv om det selvfølgelig ble mer komplisert om man fikk barn mens man var ugift.⁴²

Sen giftealder og lønnsarbeid mens man bodde borte fra foreldrene, medførte en løsere familieorganisasjon. Dette kunne skape en vanskeligere situasjon for den eldre generasjonen – både med hensyn til fraflyttede barn som ikke forsørget dem og at deres autoritative rolle kunne bli undergravd. Gjennom lønnsarbeidet fikk likevel unge kvinner mulighet til et mer selvstendig liv. For unge kvinner ga arbeidsmarkedet nye muligheter. Anna Bijns, en lærer, nonne og dikter som levde i Antwerpen på midten av 1500-tallet, uttrykte det slik: «En kvinne som tjener til sin borddekking og sine klær / Bør ikke haste med å lide under en manns pisk / [...] / Ekteskapet forakter jeg ei / Men uten åket er best! Salig er den kvinnen som er uten mann».⁴³

Nye studier av arbeid i middelalderen

Jordbruk, bondesamfunn og arbeidsforhold har vært inne i en bølgedal i middelalderforskningen i de siste tiårene. Etter at slike studier hadde sin storhetstid i mellomkrigstiden og fram til 1970-tallet, ble emner som kulturhistorie, mentaliteter, propaganda, politisk kultur, nettverksanalyse, representasjoner av virkelighet, identiteter, kulturmøter, emosjoner og minnekultur dominerende. Dette har ført til et skifte i hvordan historikere har analysert kildene. Føydalismen som system står ikke lenger så sterkt som tidligere, og søkelyset er i stedet satt på personlige bånd, danningen av sosiale og kulturelle fellesskap og produksjonen av mening gjennom symboler og ritualer. Narrative kilder, som tidligere gjerne ble sett på som mindre troverdige enn for eksempel lover, har fått fornyet oppmerksomhet i analyser av politisk kultur, gjennom handlingsmønstre, uformelle spilleregler, fester og gavegivning.

Mye av «skylda» for interessen i nyere kulturhistorie og antropologi har blitt lagt på mentalitetshistorien slik den utviklet seg ved den franske Annales-skolen, med Marc Bloch, Georges Duby og Jacques Le Goff som de toneangivende innen middelalderstudier. Likevel tok alle disse utgangspunkt i undersøkelser av jordbrukssamfunnet. Siden de delte en interesse for mentaliteter også hos bønder og arbeidere, var det uunngåelig å forske på landsbygda – arbeid tilknyttet jordbruket var tross alt beskjeftigelsen til den overveiende største delen av befolkningen i Europa i middelalderen.

Kvinnehistorisk forskning har vært preget av tradisjonelle arkivstudier for å dokumentere kvinners deltakelse og vilkår i de nye arenaene for arbeid. Likevel ligger det et uutnyttet potensial i nye kulturhistoriske

metoder også i studier av kjønn og arbeid i middelalderen.⁴⁴ Interessen for sosiale enheter og fellesskap, såkalte «social communities» eller «imagined communities» kan knyttes til blant annet gilder, laug og borgernes forming av byrommet.⁴⁵ Dette er på mange måter noe som trekker tråder tilbake til Marc Blochs fokus på sosial organisering blant landarbeidere. I en viss forstand er vi dermed tilbake til Blochs utgangspunkt, selv om de trege mentalitetene som han var opptatt av har blitt erstattet av det dynamiske og omskiftelige ved arbeidsfellesskap, ritualer og identiteter.

I sitt forord til et opptrykk av den engelske oversettelsen av Georges Dubys *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval* (Jordbruksøkonomien og livet på landet i europeisk middelalder), første gang utgitt 1962, skriver historikeren Paul Freedman at han håper den nye utgaven ikke bare vil gjøre verket bedre kjent for en ny generasjon historikere, men også at den vil «oppmuntre til å gjenopprette en likevekt mellom sosial- og kulturhistorie».⁴⁶ En slik balanse, snarere enn en konflikt mellom kulturhistorie og sosialhistorie, kan være et fornuftig mål å strekke seg etter i framtidige studier om arbeid i middelalderen.

Noter

- 1 J. Kocka, Work as a Problem in European History, i J. Kocka (red.), *Work in a Modern Society: The German Historical Experience in a Comparative Perspective*, New York 2010: 1–16 (s.3).
- 2 W. Conze, Arbeit, i O. Brunner et al. (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe, vol. 1*, Stuttgart 1972: 154–215.
- 3 M. van der Linden, *Workers of the World: Essays toward a Global Labor History*, Leiden 2008: 17–37.
- 4 W.E. Klingshirn, *Caesarius of Arles: The Making of a Christian Community in Late Antique Gaul*, Cambridge 1994: 205–206.
- 5 K. Esmark og B.P. McGuire, *Tusen år i Europa, I: 1000–1300*, Lund 1999: 192.
- 6 J.M.H. Smith, *Europe after Rome: A New Cultural History*, Oxford 2005: 151–182.
- 7 C. Taylor, The Year 1000 and Those Who Labored, i M. Frassetto (red.), *The Year 1000: Religious and Social Response to the Turning of the First Millennium*, New York 2002: 187–236.
- 8 G. Cherubini, The Peasant and Agriculture, i J. Le Goff (red.) *The Medieval World*, London 1990: 124.
- 9 B. Tierney (red.), *Sources of Medieval History*, New York 1983: 118–120.
- 10 Y. Morimoto, Aspects of the Early Medieval Peasantry: Economy as Revealed in the Polyptych of Prüm, i P. Linehan og J. Nelson (red.), *The Medieval World*, London 2001: 605–620.
- 11 G. Duby, *The Chivalrous Society*, London 1977: 57–58.
- 12 Flere av studiene i J. Le Goff, *Time, Work and Culture in the Middle Ages*, Chicago 1980, handler om denne utviklingen av tidsbegrepet. Tidsbegrepet ble av E.P. Thompson knyttet til industriell kapitalisme og intensivering av arbeidsdisiplinen, se diskusjonen i P. Glennie og N.

- Thrift, Reworking E.P. Thompson's 'Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism, *Time & Society*, 5, 1996: 275–299.
- 13 E. Vandvik, *Latinske dokument til norsk historie: fram til år 1204*, Oslo 1959: 50–51.
 - 14 Vandvik 1959: 155.
 - 15 J. F. Niermeyer, En marge du nouveau Ducange, *Le Moyen Age*, 63, 1957: 339. Se også C. Amadou, Sov deg rik! Arbeid, tid og dovenskap i Slaraffenland, i *Arbeiderhistorie*, Oslo 2014: 198.
 - 16 P. Freedman, *Images of the Medieval Peasant*, Stanford 1999.
 - 17 Ægidius Romanus, *De regimine principum*, Roma 1607: 385 (2.3.15).
 - 18 G.N. Garmonsway (red.), *Ælfric's Colloquy*, 2. utg., Exeter 1978: 20–21.
 - 19 Freedman 1999: 60.
 - 20 Le Goff 1980: 56–57.
 - 21 N. Masciandaro, *The Voice of the Hammer: The Meaning of Work in Middle English Literature*, Notre Dame, 2007: 19.
 - 22 Motviljen mot å bruke klassebegrepet har også sammenheng med en tendens til å se arbeidet med jorda i et relasjonelt perspektiv. Vårt begrep «klasse» kommer av det latinske «classis». Dette begrepet ble lite brukt i middelalderen før 1200-tallet, og bare delvis overlappende med den senere betydningen av «klasse», C. Kostick, William of Tyre, Livy, and the Vocabulary of Class, *Journal of the History of Ideas*, 65, 2004: 353–368.
 - 23 B. Tierney, *Western Europe in the Middle Ages, 300–1475*, 6. utg., New York 1999: 275.
 - 24 S. K. Cohn, *Lust for Liberty: The Politics of Revolt in Medieval Europe, 1200–1425*, Cambridge, Mass. 2006.
 - 25 T. Iversen, *Trelldommen: Norsk slaveri i middelalderen*, Oslo 1997.
 - 26 U. Pedersen, Urban Craftspeople at Viking-age Kaupang, i G. Hansen, S.P. Ashby og I. Baug (red.), *Everyday Products in the Middle Ages: Crafts, Consumption and the Individual in Northern Europe, c. AD 800–1600*, Oxford 2015: 51–68.
 - 27 I. Baug, Actors in Quarrying: Production and Distribution of Quernstones and Bakestones during the Viking Age and the Middle Ages, i Hansen et al. 2015: 229–250.
 - 28 A. Gurevich, *The Origins of European Individualism*, Oxford 1995: 156–195.
 - 29 J. Aurell, Merchants' Attitude to Work in the Barcelona of the Later Middle Ages, *Journal of Medieval History*, 27, 2001: 197–218.
 - 30 Masciandaro 2007: 90–112. Betydning av «wercke» finner vi også i tidlig middelalder i forbindelse med pålagt arbeid. I høymiddelalderen ble «wercke» satt i sammenheng med arbeidernes produktivitet, som i et dansk brev fra 1148 der «dagswercke» tilsvarer «laboribus metendi», det vil si resultatet av en dags innhøsting.
 - 31 Fram til slutten av 1100-tallet var ofte håndverkere, i hvert fall i Norge med sine små byer, ofte omreisende, se G. Hansen, Itinerant Craftspeople in 12th Century Bergen – Aspects of their Social Identities in Norway, i Hansen et al. 2015: 28–50.
 - 32 E. Hoffmann, Lübeck im Hoch- und Spätmittelalter: Die grosse Zeit Lübecks, i A. Grassmann (red.), *Lübeckische Geschichte*, Lübeck 1997: 316.
 - 33 J. Wubs-Mrozewicz, Shoes and Shoemakers in Late Medieval Bergen and Stockholm, *Collegium Medievale*, 18, 2005: 18–35.
 - 34 L. Bisgaard, *De glemte altre: Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark*, Århus 1999; O. G. Oexle, Liturgische Memoria and historische Erinnerung: zur Frage nach dem Gruppenbewusstsein und dem Wissen der einigen Geschichte in den mittelalterlichen Gilden, i N. Kamp og J. Wollasch (red.), *Tradition als historische Kraft: Interdisziplinäre*

- Forschungen zur Geschichte des früheren Mittelalters*, Berlin 1982: 323–340.
- 35 J. Wubs-Mrozewicz, *Traders, Ties and Tensions: The Interaction of Lübeckers, Overijsslers and Hollanders in Late Medieval Bergen*, Hilversum 2008.
 - 36 S.A.C. Penn & C. Dyer, Wages and Earnings in Late Medieval England: Evidence from the Enforcement of the Labour Laws, *The Economic History Review*, 43, 1990: 356–376.
 - 37 S.A. Epstein, *Wage Labor and Guilds in Medieval Europe*, Chapel Hill 1991.
 - 38 C. Wickham, *The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000*, London 2009: 203–31.
 - 39 C.F. Briggs, *The Broken Body: Medieval Europe 1300–1520*, London 2010: 60–61.
 - 40 C.M. Barron, The «Golden Age» of Women in Medieval London, *Reading Medieval Studies*, 15, 1989: 34–58; P.J.P. Goldberg, *Women, Work, and Life-Cycle in a Medieval Economy: Women in York and Yorkshire, c. 1300–1520*, Oxford 1992.
 - 41 J.M. Bennett, *Ale, Beer, and Brewsters: Women's Work in a Changing World, 1300–1600*, New York 1996; S. Bardsley, Women's Work Reconsidered: Gender and Wage Differentiation in Late Medieval England, i *Past & Present*, 165, 1999: 3–29.
 - 42 T. De Moor og J.L. Van Zanden, Girl Power: The European Marriage Pattern and Labour Markets in the North Sea Region in the Late Medieval and Early Modern Period, i *Economic History Review*, 62, 2009: 1–33.
 - 43 K.M. Wilson, *Women Writers of the Renaissance and Reformation*, Athens, GA, 1987: 382.
 - 44 Bennett 1996.
 - 45 S. Reynolds, *Kingdoms and Communities in Western Europe 900–1300*, Oxford 1997 (2. utg.).
 - 46 P. Freedman, Foreword, i G. Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, Philadelphia 1998: xiv.

